

Trusler og utfordringer

Hvert eneste kulturminne er enestående og uerstattelig. Vi står overfor en utfordring når det gjelder å beskytte dem mot nedbrytning, vandalisme, brann og andre trusler de utsettes for. De ulike formene for trusler krever forskjellige typer tiltak. Noen trusler er av en slik karakter at vi kan verge oss mot dem – mot andre står vi maktesløse. Et av de viktigste tiltakene er å spre kunnskap og skape allmenn forståelse for verdien av kulturminnene.

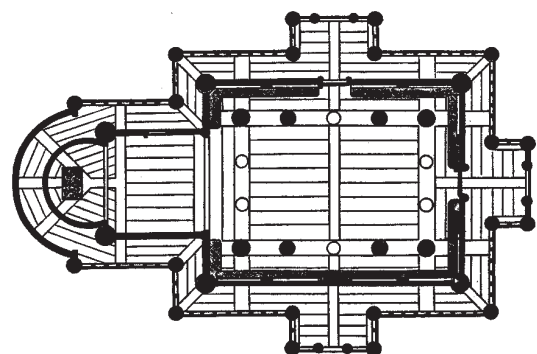
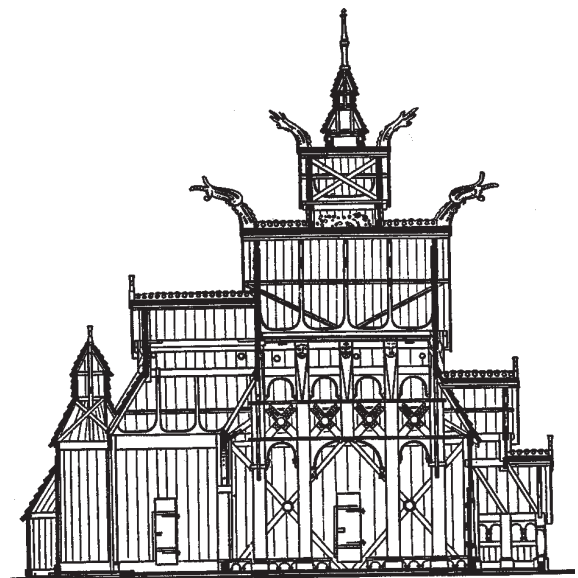
Når den røde hane galer

Hvert år brenner verneverdige bygninger. I perioden fra siste verdenskrig og fram til 1992 var det i Norge brann eller alvorlige brann-tilløp i ca én kirke hvert år. Lynnedslag var sannsynligvis den viktigste årsaken. I perioden 1992–94 var det gjennomsnittlig over ti branner pr år. Av totalt 37 branner var hele 30 påtønt. Dette at noen finner det formålstjenlig å sette en kirke i brann, har skapt stor uro.

For å unngå skadelige virkninger av brann må vi gjøre det som står i vår makt, for å hindre at den oppstår, og vi må gjøre følgene av brannen så små som mulig ved å stanse en eventuell spredning. Når en brann får stort omfang, skyldes det ofte dårlig eller manglende brannvern i form av varslingsanlegg og slokningsutstyr. I kjølvannet av kirkebrannene har Riksantikvaren gjort en innsats overfor landets menigheter med informasjon om nødvendige tekniske tiltak. Tilsvarende tiltak gjelder selvsagt også for andre verneverdige bygninger. Det er eierne av bygningene som er ansvarlige for å gjennomføre tiltakene.

Stavkirkene

Stavkirkene er spesielt verdifulle, ikke bare i nasjonal, men også i global sammenheng. De er Vestens overlevende «templer» av tre, der impulser utenfra ble omsatt til hjemlig byggekunst. Kirkene er eksempler på noe av det

Alle stavkirker i Norge er brannsikret.
Tegningen viser fasade og grunnplan i Gol stavkirke, som står på Norsk folkemuseum, Oslo.
Illustrasjon: Riksantikvaren

fremste håndverket vi har i landet, både når det gjelder konstruksjoner, dekor og inventar. Av de opprinnelig omkring 2000 stavkirkene som fantes i middelalderen, har vi bare 28 igjen, etter at Fantoft stavkirke brant ned som følge av ildspåsettelse. Den er riktignok bygd opp igjen, men den opprinnelige kirken er forsvunnet. Mange stavkirker forsvant i forrige århundre for å gi plass til nye og større kirker.

Alle stavkirkene er nå brannsikret.

Sikringsarbeidet i to av de meste verdifulle stavkirkene, Borgund og Urnes, ble påbegynt i 1967 og 1969. Etter dette har Riksantikvaren mer eller mindre kontinuerlig arbeidet med brannsikring av stavkirker og andre særskilt verdifulle bygninger og anlegg. Arbeidet består både i en rekke forebyggende tiltak som skal forhindre at skade skjer, og tiltak som skal stoppe branttilløp og redusere skadene til et minimum.

Innbrudd, tyveri og hærverk

Vi er alle kjent med at destruktive krefter truer kulturminnene. Den som har trang til å ødelegge, vil ofte ønske å forsterke virkningen ved å la det gå ut over noe som har spesiell verdi for mange. Inventar og gjenstander i verdifulle bygninger kan omsettes på det skjulte markedet og er derfor fristende tyveriobjekter.

Igjen er det kirkene som er særlig utsatt. Riksantikvaren har også på dette området gitt råd når det gjelder sikringstiltak som gjelder atkomst, oppbevaringsforhold, varselutstyr og andre former for sikring som skal hindre uvedkommende i å ta seg inn i bygningene og forsyne seg av klenodiene.

Vanskeligere er det å treffe tiltak mot hærverk på helleristninger. Her har vi eksempler på at folk har skadd ristningene eller forsøkt å hogge inn nye ristninger ved siden av de gamle. Det kan også være boret huller i berget som fundament for gjerdestolper og skilt. For gravhaugenes vedkommende er tapstallet stort. De ligger gjerne i jordbrukslandskapet. Mange er fjernet ved vanvare, mens andre dessverre er

blitt borte som følge av bevisst handling fordi de lå i vegen for rasjonell jordbruksdrift.

Blant andre utsatte grupper av kulturminner er skipsvrak. Amatørdykkere er vanligvis kulturminnevernets samarbeidspartnere, men det kan forekomme at lykkejegere forgriper seg på de skattene som ligger på havbunnen.

Naturens skadevirkninger

Tidens tann tærer, sies det, og selvsagt gjelder dette også kulturminnene. Vær og vind tærer på overflater av stein og tre. Når det gjelder treet, er også sola årsak til nedbrytning. På utsatte veggflater kan skadevirkningen være like stor som slagregn, noe som har betydning for blant annet utskårne stavkirkeportaler.

Naturkatastrofer som ras, orkan og flom gjør innhogg i den gamle bygningsmassen. Vi har i frisk erindring stormen på Vestlandet i 1993 og flommen våren 1995 på Østlandet. Flommen var en tankevekker. Selv om mange eldre bygninger ble tatt av vannet eller fikk store skader, var den prosentvise delen av nyere bygninger som ble oversvømmet, større. Vi kan kanskje trekke den konklusjonen at en i eldre tid var mer varsom med å legge bebyggelse på steder som erfaringsmessig er utsatt for flom. I dag stoler vi på at det er tatt forholdsregler mot det meste, men naturen kan likevel bli for mektig til at det holder. Lærdommen vi kan trekke, er å ta mer hensyn til geografiske forhold og naturens luner ved plassering av bebyggelse.

Slitasje skader kulturarven

Mange av de mest kjente og samtidig mest verdifulle kulturminnene våre er attraktive turistmål. Vi ønsker selvsagt at folk flest skal få oppleve disse severdighetene og bli kjent med dem. Når det gjelder enkelte kulturminner, er imidlertid publikumstilstrømmningen så stor at det oppstår slitasje som kan gi ubotelige skader.

Borgund stavkirke har hatt et besøkstall på over 100 000 i løpet av to år. Dette er trolig mer enn kirken opplevde i løpet av de 500 årene

middelalderen varte. Både kirke og kirkegård lider under påkjenningen.

Helleristningsfeltet i Hjemmeluft, Alta, er et av de fire norske kulturminnene på UNESCOs liste over verdens kulturarv. Når publikum vandrer på og mellom helleristningene, tar de lett skade.

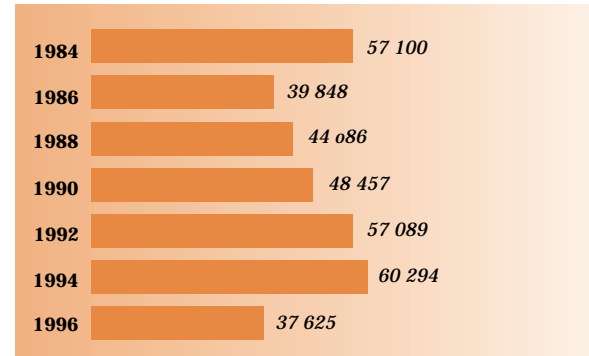
Det er viktig at vi bruker kulturminnene, men det er ikke riktig å forbruke dem. Tilrettelegging må i første rekke skje på kulturminnenes premisser, ikke bare publikums. Resultatet av overforbruk over lengre tid kan medføre at reisemålet ikke lenger er så attraktivt som kulturopplevelse.

Problemet er velkjent verden over, og mange steder er det innført restriksjoner i form av begrenset adgang, sperrer eller fullstendig avvisning av publikum. I Borgund stavkirke er det lagt inn varegolv i kirkerommet for å hindre at det opprinnelige golvet skal bli slitt ned. For Hjemmelufts vedkommende er det bygd en trebru gjennom området. Publikum er henvist til å betrakte bergkunsten fra denne brua. Vi har også sett eksempler på at det er bygd opp plattformer av tre for publikum, der de kan se ut over et sårbart helleristningsfelt. Informasjon til de besøkende og samarbeid med reiselivsnæringen er nødvendige tiltak.

Velment vedlikehold ikke alltid godt nok

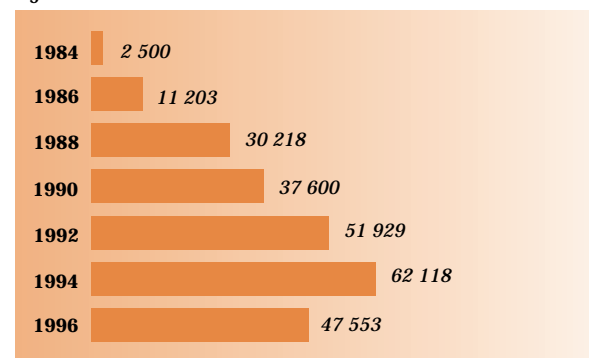
Vedlikehold er et ord med positivt fortegn. Å antyde at vedlikehold av kulturminner skulle være en trussel, er kanskje noe sterkt. Når vi likevel tar opp emnet her, er det fordi vedlikehold og utbedring av bygninger kan frata dem mye av deres verdi hvis arbeidene utføres på en gal måte. Et klassisk eksempel er utskifting av vinduer til typer og formater som ikke passer til huset. Vi har hørt om bestefars øks som har skiftet skaft tre ganger og økseblad fire. Det er helt parallelt når vi i begeistring over å sette i stand et gammelt hus skifter ut det meste, slik at resultatet nærmest blir en kopi av det som har vært. Ofte blir det gjort mye mer enn det

Borgund Stavkirke

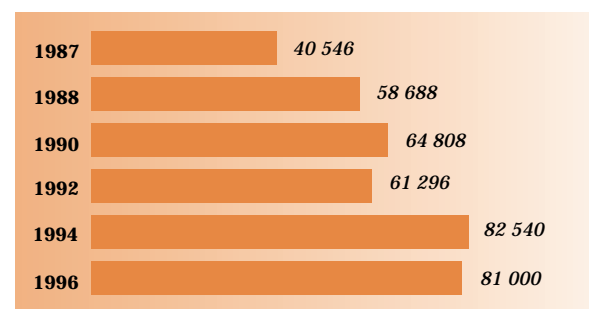
Kilde: Fortidsminneforeningens Årbok

Hjemmeluftfeltet, Alta

Kilde: Alta museum

Røros Turistkontor

Kilde: Røros Reiseliv

Figurene viser besøksutviklingen i den siste tiårsperioden for Borgund stavkirke, Hjemmeluft i Alta og Røros. Tallene for Røros turistkontor viser – meget grovt anslått – omkring 10 prosent av det totale antallet besøkende på Røros.

som er nødvendig, noe som selvsagt også virker fordyrende. Mang en container er blitt kjørt bort med verdifullt panel, listverk og vinduer som kunne vært reparert i stedet for å bli skiftet ut.

Luftforurensning virker nedbrytende

Mens skadene på natur og fiske som følge av sur nedbør er godt dokumentert, er kunnskapen om følgene av luftforurensningen på kulturminnene fortsatt mangelfull. I land med større

byer og intens biltrafikk er vi vitne til at steinoverflatene på bygninger forvitrer, og at det blir aktuelt med store utbedringsarbeider, som på Akropolis i Aten. Kopper, jern, bronse og sink er materialer som skades av luftforurensning. Utslipp fra industri og avgasser fra biler er de viktigste forurensningskildene.

I Norge er vi i den heldige situasjonen at de fleste steinbygningene er oppført av motstandsdyktig granitt, i motsetning til den bløtere sandsteinen som blir benyttet i sørlige europeiske land. Selv om mengden av forurensning ennå ikke har nådd nivået på kontinentet, ser vi også hos oss tegn som tyder på at kulturminnene lider. Årsaken til forvitringsskader kan være flere, men det vi med sikkerhet kan si, er at luftforurensningen i nærheten av trafikkerte vegger og gater forsterker nedbrytende prosesser som av andre grunner allerede er i gang. Bekymringen gjelder også arkeologiske funn som fremdeles ligger i jorda. Mye tyder på at tilsiget av sur nedbør bryter ned gjenstander av metaller som bronse og jern. I hvilken grad trevirke blir påvirket av sur nedbør, er ikke dokumentert tilstrekkelig.

På dette området trenger vi mer forskning for å kunne konstatere årsakene til og omfanget av nedbrytningen. Resultatene kan gi anvisninger på hvordan vi best kan komme med mottiltak.

Med fraflytting følger forfall

Sviktende næringsgrunnlag og mangel på arbeidsplasser har ført til fraflytting i utkantdistriktene. Enkelte ganger er det hele småsamfunn som blir lagt ned, der det har vært drevet en virksomhet som ikke lenger lar seg opprettholde. Næringen kan ha både natur- og kulturhistorisk interesse og kan ha vært av en slik art at den har satt preg på kulturlandskapet. Bolighus, næringsbygg, kaianlegg og andre innretninger blir stående ubrukt og forfaller raskt. Vegetasjon som tidligere ble holdt nede, overtar.

Eksempler på slike virksomheter av natur- og kulturhistorisk interesse er seterdriften i fjellet, ødegårdene ved Vestlandsfjordene, gruvedrift,

samt spesialiteter som egg- og dunsankingene på fiskeværret Skjærvær i Nordland og lyngheijordbruket ut mot havet på Vestlandet. Her finner vi kulturminneverdier fra vår nære fortid – «i manns minne» – og mange av oss er fremdeles knyttet til dem med sterke bånd. Virksomheten ble bygd opp med slit og møye gjennom en nøysom livsstil, fjernt fra dagens krav til livskvalitet. Å erfare hvor hurtig endringene har skjedd, maner til ettertanke og kan gi et korrektiv til våre oppfatninger om dagens livsmønster.

For at vi skal kunne berge slike kulturminner, må interessen lokalt være til stede. Om den opprinnelige driften ikke kan tas opp igjen, består utfordringen i å finne ny bruk for bygninger og anlegg, eventuelt nytte dem i reiselivssammenheng, til støtte for vedlikeholdet og slik at de ikke får ren museal verdi. Skjøtsel av kulturlandskapet hører også med når miljøet skal bevares som helhet.

Press mot kulturlandskapet

Med en voksende befolkning og økende tilstrømning krever byer og tettsteder naturlig nok stadig større areal. Siden byveksten skjøt fart på slutten av 1800-tallet, er de produktive jordbruksarealene rundt den opprinnelige bykjernen for lengst tatt i bruk. Byer og tettsteder «spiser» seg videre utover og legger stadig nye dyrkede arealer under seg. Endringene er dramatiske. Særlig har utbygging av vegnettet medført store inngrep. Dette er ofte landskap med gammel bosetning og som derfor har vært pleiet i lang tid, rike på kulturminner i form av fortidsminner, bygninger og store trær. Under et sterkt utbyggingspress blir ikke disse verdiene ivaretatt på en tilfredsstillende måte. Det lar seg ikke alltid gjøre å følge opp med undersøkelser og registreringer i tilstrekkelig grad, og viljen til å bevare har ikke alltid vært til stede. Verdifulle bygninger står for fall, eller blir værende, inneklemt mellom ny bebyggelse og revet bort fra sin opprinnelige sammenheng.

Tegningen til venstre viser hvordan et kulturlandskap kan forstyrres av lite bevisst planlegging. Til høyre ser vi hvordan det kunne ha sett ut dersom nye elementer tilpasses eksisterende bebyggelse, kulturminnene og naturen ved blant annet å legge høyspentmaster lavt i terrenget, å ta hensyn til kirkens omgivelser og å bevare gamle bygninger. Fra heftet «Ta vare på kommunelandskapet», utgitt av Kommuneforlaget 1989. Illustrasjon: Vidar Asheim.

Når regelverket sikrer at vernemyndighetene trekkes inn i planprosessen og forsvarer verneinteressene, er dette et stort skritt framover. Det er imidlertid også utslagsgivende at planleggere og beslutningstakere har den nødvendige interessen og stiller seg positive til å trekke kulturminnene inn i miljøene som skapes.

Drastiske endringer av kulturlandskapet er for øvrig ikke bare et by- og tettstedsfenomen. Mekaniseringen av jordbruket og omlegging av driften til ensidig satsing på dyrking eller fedrift har skapt store omveltninger som avspeiler seg i jordbrukslandskapet. Når mindre åkerstykker blir slått sammen, forsvinner randvegetasjonen mellom dem, og landskapet åpner seg. Ny teknikk gjør det enkelt å fjerne kasterøyser og steingjerder, og bekker legges i rør. Gamle beitemarker for sau, kyr og hest gror igjen, og skog blir plantet der det før var dyrket mark. Sammenligner vi eldre bilder med situasjonen i dag, er det lett å se hva endringene har medført.

Det gamle kulturlandskapet i liten skala var vakkert. Store, bølgende kornåkrer er også vakre. I vår sammenheng må vi imidlertid se at det er viktig å bevare noen områder som viser kulturlandskapet til den gamle, tradisjonsrike driftsformen. Dette skjer ved å gi områdene den samme bruken som de hadde før, noe som i

dag betraktes som ulønnsomt. Landbruksdepartementet går aktivt inn med driftsstøtte til bønder som er villige til å drive på en måte som innebærer landskapskjøtsel etter gitte retningslinjer.

Rivningstruede bygninger og miljøer

Eldre bygninger blir lett sett på som uhensiktsmessige og derfor uønskede av eiere og utbyggere. Det betraktes som mer lønnsomt å rive dem enn å forsøke å tilpasse den nye bebyggelsen. Det er imidlertid blitt gjennomført mange redningsaksjoner med vellykket resultat, og eksemplets makt er stor. Bolighus er satt i stand og mange virksomheter har fått tiltrekkende lokaler i forlatte industribygninger. I dag er det mer populært og vanlig å sette eldre bygninger i stand, ofte for ny bruk, enn for 40 år siden, og i salgsannonnene framheves antikvariske detaljer som godbiter.

Hele bydeler med «gammelt rukkell» er blitt revet eller utsatt for rivningstrusler. Stikkprøver viser at hele 10 % av den eldre bygningsmassen i en kommune er blitt borte i løpet av de siste tjue årene.

Det finnes imidlertid gode eksempler på det motsatte. Bydelen Gamle Stavanger var planlagt revet til fordel for moderne næringsbygg langs havnen. Planene ble forpurret av ild-

sjeler, og i dag er byen stolt av det intime miljøet med små trehus.

Bydelen Grünerløkka i Oslo består av leiegårder som ble oppført på slutten av forrige århundre. Området ble ansett for å være mindreverdige, og i 1950-årene hadde mange gjerne sett at den gamle bebyggelsen ble erstattet av en mer tidsmessig. Dette var befolkningen ikke enig i. Tiden har arbeidet for bydelen, som i dag regnes for å være svært attraktiv. Området er interessant fordi vi her finner et velregulert strøk og en usedvanlig stor og homogen samling bygårder med arkitekturdetaljer som er karakteristiske for tiden da industrivirkighetene inntok byene. Nå vil Riksantikvaren områdefrede en større del av Grünerløkka.

Vi kan regne opp flere eksempler, men det er fremdeles nødvendig å være på vakt overfor krefter som ønsker å fjerne enkeltbygninger eller bygningsmiljøer.

Manglende kunnskap og vilje

Kunnskap skaper forståelse og innsikt og er en nødvendig bakgrunn for å kunne ta gode avgjørelser. Alle er vi beslutningstakere, i større

eller mindre saker, enten vi deltar i planprosesser eller skal foreta valg når vi setter i stand huset vårt. Mangel på interesse og forståelse har mange ganger ført til bevisste handlinger som har gått ut over kulturminnene. Mangel på kunnskap er en åpenbar trussel, og kunnskapsformidling er derfor en viktig oppgave i arbeidet med å bevare kulturarven.

Den eneste formen for negativ kunnskap er de tilfellene der bevisstheten om verdien av et kulturminne setter destruktive krefter på sporet. Det gjelder for eksempel de påsatte kirkebrannene, der utøverne med sikkerhet vet hvor de kan slå til for å oppnå maksimal effekt. Det gjelder også tyverier på steder der gjerningsmennene på forhånd er kjent med hva de skal søke etter.

Det er dagens ungdom som blir morgendagens beslutningstakere. Stadig flere blir trukket inn i beslutningsprosesser, lokalt og nasjonalt. Det er avgjørende for framtiden at de bærer med seg tilstrekkelig kunnskap i bagasjen og er motiverte til å respektere kulturarven. Slik kunnskap gir personlig glede og er til gagn for samfunnet.